

Marina Trumić

UMIJEŠATI SE!

Direktor svjetske organizacije za hranu i poljoprivredu Jacques Diouf počeo je 24-satni štrajk glađu. Početkom sedmice pokrenuo je internetsku peticiju protiv gladi u svijetu. Sve to uoči svjetskog samita o hrani koji će se u ponedjeljak održati u Rimu. "Ovo je čin solidarnosti. Pozvao sam sve ljude dobre volje koji vjeruju u pravdu da izraze solidarnost s milijardom gladnih diljem svijeta i djecom od kojih po jedno umire svakih šest sekundi", izjavio je Diouf. Oslobođenje, 15. 11. 2009.

Za mene ostaje zagonetka da upravo ti svjedoci koji su preživjeli najmanje govore o osveti i krivici.

Heinrich Böll

Nisam daleko stigao, ali izdaleka putujem.

Tin Ujević

Niti smo proveli denacifikaciju, niti imali Marshalov plan, niti imamo Adenauera, pogotovu ne Manna, Brechta od starijih, a niti Bölla, Grassa od novih... Situacija nam je slična: izgubljene generacije, zemlja ruševina fizičkih, moralnih, društvenih, pojedinačnih... Naša je kriza velika, dakle – naša je šansa velika.

Radomir Konstantinović

Zašto sve ovo citiram u vezi s Heinrichom Böllom, kakve to veze ima? – pretpostavimo da bi se netko mogao zapitati. Pa zato što ima, i što je njegov *credo* bio: "Umiješati se, jedina je mogućnost da se ostane realističan". Tražeći moguće odgovore, nastojala sam slijediti tu neposustalu umiješanost, njezine tragove, dodire, spregu i sličnosti sa djelima drugih pisaca, a prije svega u našoj bosanskohercegovačkoj stvarnosti, ma koliko se šizofrenom ponekad činila. I zato neka mi bude oprošten možda odveć osoban pristup temi.

U Banjaluci, na večeri posvećenoj Heinrichu Böllu, moglo se zapaziti da smo svi mi, sudionici u toj manifestaciji, izdvojili iste ili slične citate iz Böllovih tekstova, što govori o tome koliko smo bili prosto opčinjeni nevjerojatnom aktualnošću njegove misli, neumornom aktivnošću na izgradnji svijesti da "cilj nikad nije dostignut", te da se, kako je spomenuo Vahidin Preljević na okruglom stolu *Pisac i politika – Heinrich Böll i naše vrijeme*, "pisac i društvo nalaze u jednom dinamičnom i dijalektičnom odnosu, u kojem se ovaj prvi 'nikada ne smije smiriti niti zazirati od toga da prijeđe granice u kojima se ono drugo u određenom trenutku zatvorilo'. Stoga neću brisati te citate, zamjenjivati ih drugima; u ovom slučaju, čini mi se barem, ponavljanje može

koristiti. Ne želim se lišiti ni drugih citata, koje sam izabrala jer savršeno korespondiraju s djelom ovog pisca, na isti način na koji ono, to djelo, korespondira s našom sadašnjošću.

Istini za volju, treba reći kako smo se u ovim tekstovima – a što je i razumljivo imajući u vidu njihov prigodni karakter i povod – vrlo malo, ili gotovo nikako, bavili književnom analizom i interpretacijom Böllovih romana i pripovjedaka, a više smo bili usmjereni (kao da smo se dogovarali) na njihov društveni značaj i poruku. To jeste na neki način osiromašivanje jednog velikog književnog djela, koje je ovjenčano nobelovskom slavom – i svođenje samog Bölla na, više-manje, jednu dimenziju; ali ovom prilikom doista je nemoguće bilo obuhvatiti sve, pa smo pokušali pokazati što danas u Bosni i Hercegovini svima nama, a i pojedinačno, znači njegovo djelo, njegova biografija, njegov životni stav, dakle sve ono što je pisao, govorio i kako je djelovao. Za sebe mogu reći ovo: kada sam u to sve zaronila, preda mnom se otvorio jedan novi svijet, koji mi je nagovijestio svu svoju složenost, ali i jednostavnost, svu dramatiku i međusobnu povezanost ljudske misli i djela u različitim povijesnim i vremenskim razdobljima.

"Skoro sto dvadeset minuta" – piše Böll u tekstu "Što je za aktualno?" – dva sata dnevno, svake devete minute svog budnog stanja slušamo vijesti. Oslušujemo glas onog čovjeka koji objektivno i činjenično – izvještava o stvarima što su se dogodile u svijetu, ali iza svake pojedine vijesti... skriva se više bola no što možemo pojmiti. O svakoj pojedinoj od tih kratkih vijesti mogla bi se napisati tragedija: gubitak djeteta, muža, majke. Čujemo uvijek samo riječi, no riječi označuju stvari, a zato što su riječi u opasnosti da se potroše, dolaze i stvari u opasnost da izgube svoje pravo značenje."

O Heinrichu Böllu, velikom njemačkom piscu i nobelovcu, zna se mnogo, ili se ne zna gotovo ništa. Kako tko! U svakom slučaju, onome tko želi saznati dostupna su, prije svega, njegova djela, sve ono što je tijekom svog bogatog života pisao i govorio; a onda i biografija: sve što je važno uredno je zapisano po datumima i može se pročitati na Internetu. I zato neću govoriti o tome. Ono što me kod Bölla fascinira jeste ponajviše njegova nevjerojatna aktualnost, suvremenost – kao da je još među nama, opisuje i djeluje. Primjera je bezbroj, i u svakome od njih vidim njegovu umiješanost u svakodnevicu, ovu našu nemoguću i neshvatljivu svakodnevicu; umjetnik i čovjek su u savršenoj harmoniji, i stoga se ono što je Böll govorio i pisao *onda* izvanredno podudara s ovim *danas*. A to je, opet, zato što je ovaj veliki majstor kratke priče (koja je bila njegova omiljena forma, a napisao ih je stotinjak, ali je pisao i romane, eseje, članke, svjedočenja) umjetnik u čijim djelima gotovo svaki detalj, svaka crtica iz života nadržava lokalne i vremenske okvire i uzdiže se do univerzalne poruke. Sam pisac to objašnjava ovako:

Pretpostavimo da piščev pogled dopire u podrum: tu za stolom stoji muškarac i mijesi tijesto, muškarac lica zaprašena brašnom – pekar. Vidi ga tamo, kao što ga je još i Homer vidio, isto onako kao što ni Balzacovom ni Dickensovom pogledu nije promakao, vidi čovjeka koji peče naš kruh, starog koliko i svijet, s budućnošću koja se proteže do kraja svijeta. Međutim, taj muškarac u podrumu puši cigarete, odlazi u kino, njegov sin je pao u Rusiji, tri tisuće kilometara daleko, pokopan je uz rub nekog sela, ali njegov je grob poravnan, na njemu nema križa, a traktori su zamijenili plug, koji je od pamtivijeka pluzio tu zemlju. Sve je to sastavni dio onog blijedog i vrlo tihog muškarca koji tamo dolje, u podrumu, peče naš kruh. Sav taj bol isto je tako dio njega kao i poneka radost". (H. Böll: "Pripadnost književnosti ruševina", 1952.)

Sve to je tako isprepletano. "Božanska zamisao je takva – pisao je Solženjicin – da nema granica u pojavljivanju stalno novih i uzbudljivih kreativnih talenata, od kojih, međutim, niko ne poriče na bilo koji način radove izvanrednih prethodnika, čak i ako su oni 500 ili dve hiljade godina udaljeni.'

Povijesnom trenutku pada Berlinskog zida 9. 11. 1989. prisustvovao je novinar i pisac Erich Rathfelder, koji je tada bio urednik u *Tageszeitung Berlin* za Istočnu Europu. On kaže: "Kada su se otvorila vrata, prvi sat smo svi šutjeli". Objavili smo naslov "Zid je otvoren". Mi stariji gledali smo taj događaj na TV, a sada je prilika da i mlađi i najmlađi saznaju kako je bilo. Europa slavi.

Međutim, to slavlje ipak je malo zamućeno, jer svjedoci smo kako svuda oko nas niču novi neki zidovi. Književnik Mirko Kovač nedavno je boravio u Sarajevu, gdje je govorio o temi "Lijepa književnost između čitaoca, politike i tržišta". Govorio je o svome odlasku iz Beograda, grada koji je volio i u kojem žive mnogi ljudi koje je također volio, ali pri tom se sjetio i Gombrowicza, također velikog pisca u emigraciji, koji se, poslije 25 godina izbivanja iz Poljske i boravka u Argentini, našao u Europi. Tom prilikom stigao je i na samu granicu svoje domovine Poljske – ali tu granicu ipak nije prešao. Prepreka nije bila stvarna granica već ona u njegovoj glavi.

Postoje razne granice; one u glavama su izgleda najnepremostivije. Mi živimo u duboko podijeljenom društvu, društvima bolje rečeno (podsjetimo se: podijeljeni Mostar, dvije škole pod istima krovom, nacionalne stranke, crkve, zapravo manipulacije vjerskih poglavara, prošlogodišnji cirkus oko djeda Mraza, recimo – pa se onda sjetimo što je učinio Böll: on je sa svojom ženom izašao iz crkvene zajednice, ali to, jasno, nije imalo nikakve veze s Bogom već upravo sa svakojakim manipulacijama... I mogli bismo tako nabrajati u nedogled, nažalost!

U svojoj riječi "Psi rata mogli su sve sem da mi uzmu jezik", izgovorenoj na susretu Poezija Mediterana u Peskari, pjesnik Stevan Tontić zapisao je, između ostalog, i ovo:

Tokom rata u Sarajevu meni se, poslije početne, strahotom izazvane blokade mog pjesničkog jezika, upravo taj jezik ukazao kao jedina mogućnost odbrane sopstvenog duhovnog integriteta i najbolji oblik svjedočenja o užasu kojem smo bili izloženi. A to svjedočenje kao da mi je nalagao sam pjesnički jezik... Osjetio sam da pjesnički jezik posjeduje čudesnu moć svjedočenja, ljudskijeg od medijskih izvještaja... I pjesnik mora da priziva, sluša i slijedi – bez obzira na posljedice u svom građanskom životu – tu inherentnu moć i sveti dar jezika, tu tvorački razbujanu ali ne i bezobličnu jezičku energiju koja ga spasava od ponižavajućih nagodbi sa sudbinom, iskupljuje od duhovne smrti u svijetu sveopšteg nasilja i laži.

Otad mi jezik poezije znači mnogo više nego što mi je ranije značio. A oduvijek mi je značio mnogo, da baš ne kažem – sve.

Bože, kako u ovome sveopćem planetarnom (pazite, ova riječ je danas tako često u opticaju, posebice kad se govori o nečijim uspjesima u raznim područjima, sve je za nas, zaboga, postalo planetarno, da se već otrcala od silne uporabe!) – dakle, u tom i takovom kaosu kakvim nam se čini, i kakav uistinu i jeste naš život, ne samo na ovim prostorima ili, što bi se reklo, u regionu

(opet jedan omiljeni stereotip, kao što je i naš deklarativni "ulazak u Europu": svima su puna usta, osim malobrojnim koji se protive, neki znaju a neki baš i ne znaju zašto), ipak ima stanovitog reda (tu bi i Shakespeare imao što reći!) i kako neke misli, izjave, postupci vrlo različitih ljudi u povijesti i sadašnjosti prosto sačekuju i dopunjuju jedni druge i tako stvaraju neku sliku svijeta koji, unatoč svemu, ipak nije sasvim besmislen. „I ne zaslužuje da bude uništen“, što bi rekla Wislawa Szymborska u svojoj pjesmi o čudesnom nizozemskom slikaru Vermeeru.

E sad, i pisac je samo čovjek; zapravo, ništa pametnije niti originalnije ne pada mi na pamet u želji da izbjegnem još jedan stereotip u smislu "pisac mora" (istina je da on mora samo pisati po diktatu svoga srca i najintimnijeg bića svoga, i svoga jezika), a koji mi se neminovno nameće dok razmišljam o jednom takvom piscu kao što je Heinrich Böll, o tako nemirnom, angažiranom, djelatnom čovjeku kakav je on bio, i što nam je sve tim svojim neumornim radom i krajnjom ljudskom posvećenošću ostavio. A mi u BiH to vrlo dobro znamo, pa čak i oni koji Böllova djela nikad nisu čitali, zahvaljujući prije svega pomoći i radu Fondacije koja nosi ime ovog velikog njemačkog nobelovca. Koliko je samo projekata, raznih kulturnih programa, manifestacija, razgovora, razmjena i čega sve ne – da spomenemo samo suradnju s PEN Centrom u BiH – ostvareno uz svesrdnu materijalnu, duhovnu i moralnu potporu ove Fondacije. Tako je, na primjer, u suradnji PEN Centra u BiH s Böllovom fondacijom upriličen niz susreta i razgovora, u Sarajevu i mnogim drugim gradovima naše zemlje, u kojima su sudjelovali umjetnici i kulturni radnici, novinari, profesori, studenti i gosti iz regiona, a govorilo se o mnogim relevantnim temama što se nameću kao krucijalna pitanja i dileme našeg društva u ovom trenutku. Budući su ovi razgovori snimani i sukcesivno se objavljuju u pisanom obliku, oni su i svjedočanstvo o stanju duha u ovoj sredini i u ovom trenutku.

Bez njihovog razumijevanja i pomoći – a mislim pri tome i na Fond Otvoreno društvo BiH, Goethe Institut, pa francuski kulturni Centar "André Malraux", kulturni, a kad to kažem imam u vidu cjelokupan umjetnički, intelektualni, tj. duhovni život kod nas – bio bi, blago rečeno, mnogo, mnogo siromašniji. Poslijeratne rane i traume nisu zacijelile, naprotiv; k tomu je još došla i tranzicija kao normalan proces u jednom postkomunističkom društvu, gdje život za mnoge postaje sve nerazumljiviji i teži, u svakome pogledu.

Evo, na primjer, čitam neki dan u zagrebačkom *Jutarnjem listu* reportažu iz Mostara rečenicu, koja je zaključak novinarskog istraživanja: "Djeca iz miješanih brakova budu li imala sreće, bit će emigranti" – koja mi se zabada bolno pod kožu. A takvih je žalosnih primjera i zaključaka bezbroj.

I sad: kakva je u tomu svemu uloga pisca, umjetnika? – zapitat će se netko. "Socijalizam je – piše Igor Mandić – držao pisce na pijedestalu i prisiljavao ih da budu rigidni i dosadni. Sad su napokon postali ljudska bića. Ukratko, to je srozavanje naviješe."

Možda jeste, ali je ipak srozavanje. I to nam se, nažalost, događa u svemu, u svim sferama života, rada i nerada. Normalan čovjek bi ipak želio poći dalje od konstatacije. Böll, čovjek poput njega, to bi već, zacijelo, učinio, našao bi neki način. A što da činimo mi? Već samo postavljanje pitanja i traženje odgovora je nešto. Bar mi se tako čini. Pisci su samo ljudi i mnogo je faktora koji utječu na to koliko će, i na koji način, biti angažirani u tzv. društvenom životu. To nerijetko ovisi

o karakteru, temperamentu, energiji svakog pojedinca, i zato mi rečenica: "Pisac se mora opirati zlu" zvuči poput direktive; neki se i samim činom pisanja opiru zlu, a neki, opet, a takvih primjera ima, dobro su pisali, a kao ljudi nisu znali ili nisu htjeli prepoznati zlo, pa su često bili na njegovoj strani. Jer, zlo ima čudesnu moć mimikrije. Ono ima tisuće lica, od kojih nam se jedno može učiniti dobro i privlačno – zato se ne bez razloga govori o zavodljivoj pornografiji zla.

Nagradu mira na ovogodišnjem Frankfurtskom sajmu knjiga dobio je talijanski pisac Claudio Magris, koji je, zahvaljujući se, rekao: "Treći svjetski rat se dogodio, premda je veći dio Europljana imao sreću da ne plati cijenu u krvi. Dvadeset milijuna mrtvih poslije 1945, manje-više; za razliku od žrtava iz Drugog svjetskog rata, gotovo ignoriranih i zaboravljenih, izloženih naknadnom nasilju zaborava. Prepuštamo se iluziji da živimo bez rata. Rat je u zraku kao prijetnja, ili kao objektivna realnost... koja uzima mnogo lica; uvlači se i maskira u najrazličitijim formama: on nije samo masakr u Bijafri, 11. septembar u Njujorku... Rat je trgovina organima oteetim od djece ubijene u tom cilju... Danas, rat je bez granica..."

Biti prisutan, budan, biti skeptičan prema svakom pokušaju manipulacije, proturječiti "svima koji misle da je žrtva iz vlastite zajednice veća obaveza od žrtve koja je stradala upravo zato što ju je netko isključio iz te iste naše zajednice i proglasio drugačijom, nižim bićem, dakle neprijateljem", jedna je od jasnih političkih oporuka velikog pisca. Dakle, pisac i politika, pitanje tog odnosa se ne može izbjeći, ali je i ono podložno manipulacijama. Pa čak ni pisci nisu imuni na to. I stoga nas Böll upozorava: "Ne vjerujmo miru: mašinerija za proizvodnju mišljenja je tu - nudi za sada bezazlene stvari, formira predrasude koje se, doduše, iscrpljuju u komercijalnom, ali ipak već natapaju naš mozak. Potrebna je čudovišna snaga da bi se, prkoseći toj mašineriji, sačuvalo razmišljanje i sposobnost sjećanja. Moglo bi doći vrijeme u kojem više ne bi bilo politički oportuno zločin iz prošlosti nazvati imenom koje mu pripada, tek tada ćemo pokazati koliko nam je vrijedna sloboda; to što se dogodilo Židovima može se ponoviti bilo kojoj nasumce klasificiranoj skupini. Znamo što je čovjek u stanju učiniti, ne vjerujmo mu."

Ili: "ima u čovjeku neko zlo...", kako je rekao Marek Edelman, liječnik i humanist, koji je nedavno preminuo, a bio je zapravo, sve donedavno, zadnji preživjeli ustanik iz varšavskoga geta. "Mi nismo vrijedni pomirenja – čitamo u Böllovoj *Cijeni pomirenja* – ako na taj način odobravamo ubojstva iz prošlosti. Protivrječite, vi mlađi, vašim očevima, vašim učiteljima, protivite se u tramvaju i na školskom dvorištu, u radionici i kancelariji. Protivrječite svugdje gdje se zlo negira, ili tamo gdje vam, poput bilansiranja u industrijskom pogonu, za izravnavanje računa ponude druge nevino stradale. Za bezbrojne ubijene u logorima, bezbrojni drugi; mrtvi u ratu, oteći, nestali, djeca i žene, koji su umrli po seoskim drumovima. Mrtve uzeti kao predmet nacionalnog tekućeg računa jeste novi neljudski čin, koji odobrava buduće zločine, to je nedostojan čin, proističe iz iste zablude, kao i trijumf pobjednika koji isporučuje nevine propasti vjerujući da time popravlja zlo".

Nevolja je, međutim, što ljudi imaju kratku pamet ili, točnije, ne vole se sjećati, ne vole se suočavati s prošlošću, čega smo također svjedoci. Potrebna nam je dekontaminacija i denacifikacija prostora – uzalud izgleda vapiju neki. "Obukao je uniformu – piše novinarka i spisateljica Radmila Karlaš u svome romanu-prvijencu *Četverolisna djetelina* – početkom rata i

često odlazio u Potkozarje. Ti odlasci nisu spadali u red redovnih i uglavnom nasilnih mobilizacija, kada su mladići iz grada gurani na slavonska ratišta ili slani na kojekakve bosanske čuke, gdje bi se, kako će pričati preživjeli, povlačili po naređenju, bez ikakvog smisla, ili išli u osvajanje neke livade ili proplanka, također bez ikakvog smisla. Prijedor je bio odlazak u pljačku. I nešto još gore. Ubijanje civila".

U sarajevskom tjedniku *Dani* objavljen je razgovor s ovom spisateljicom. Vrijedi ga pročitati u cijelosti, a ja ću citirati samo ovo: "Zlo se mora imenovati, osuditi, ono sužava životni prostor, ono ako hoćete i zaudara. Kako da ne zaudaraju zvijeri i strvinari koji su ga činili, oblaci te zagušujuće prašine nas i dalje zasipaju bez prestanka. Ali, priznavanje zla povlači konsekvence i toga su političari svjesni."

Ni sâm Böll koji, poput tolikih njemačkih, i ne samo njemačkih mladića diljem svijeta, nije želio taj užas, nije mogao izbjeći rat. Godine 1939. dobiva poziv za tzv. vojnu službu, i službuje do 1945., pored Njemačke, i u Poljskoj, Francuskoj i Rusiji, odbijajući da postane oficir Wermachta. Kraj rata dočekuje u američkom zarobljeništvu. Evo što, između ostalog, o tome kaže u tekstu "Osobno predstavljanje mladog pisca":

Došao je užasni kraj rata koji sam, opskrbljen lažnim dokumentima, doživio uz svoju ženu. Smaknuća izbjeglica i dezertera, naređenja čija se nečovječnost više nije mogla nadmašiti, i ja sam se, da bih izbjegao prijetećoj opasnosti hapšenja i smrtnoj presudi priključio jednoj pješadijskoj diviziji gdje sam doživio rasulo Wermachta koje je bilo potpuni rasap, do same srži. Horde kakve nisu viđene još od Tridesetogodišnjeg rata lutale su zemljom, mostovi su dizani u zrak i sve kao da je spopao zanos razaranja. Vojnici su vješani, strijeljani dvije minute prije kraja rata, a negdje u nekom bunkeru u Berlinu čamio je Hitler, štakor propasti, dok su generali i feldmaršali i dalje ispunjavali štakorovu volju.

Kad o tome razmišljam, često se sjetim "ratnih doživljaja", vrlo upečatljivih slika ratnog Sarajeva, o čemu mi je pričala jedna moja rodica, koja je u vrijeme Drugog svjetskoga rata mogla imati tri-četiri godine. U njihovu neveliku stambenu zgradu na periferiji, koja je bila lijepa i udobna, imala je svega šest-sedam stanova, uselili su se njemački vojnici, valjda neki časnici. Stanari su ih, razumije se, primili, jer što su drugo mogli? Nisu oni prema njima bili ni tako loši, mnogi su svojim izgladnjelim stanodavcima donosili ponešto od svoje vojničke "gibire". U njihov stan, gdje je ta moja rodica živjela s majkom, bakom i djedom, uselio se mladi oficir. Bio je visok, lijep i plav – barem takav je u njezinu sjećanju. Možda je imao bradu. U svakom slučaju, njoj, čiji je otac bio daleko i tko zna da li uopće živ, poklanjao je svu svoju očinsku pažnju i nježnost, jer tamo negdje, u nekom njemačkom gradu, ostala je s majkom isto toliko stara njegova kći. Bio je blag, a skoro divovskog rasta; uzimao ju je u naručje i bacao u visinu, kako što se to već čini s malom djecom. A onda bi dohvatio lopatu za smeće i metlu s drškom i svirao, kao na violini. U miru, bio je glazbenik, violinist. Sve drugo je zaboravila, ta moja rodica: i kako se on zvao, i koliko je dugo bio kod njih, i što su o njemu mislili ostali članovi njezine obitelji – ali taj osjećaj, zapravo jedini koji će doživjeti budući joj se rođeni otac nikad nije vratio iz rata, osjećaj očinske topline zauvijek živi u njoj – a i u meni, kojoj je to nekad davno ispričala, a ja vama sada prenosim. Što se s tim čovjekom kasnije zbililo, možemo samo nagađati. Ovaj događaj spominjem zato što u svakome od nas živi neka priča o nekome Oscaru Schindleru (sjećam se pritom iz

školske lektire priče Jovana Popovića, mislim da se zvala "Pinki je vidio Tita", u kojoj se govori o njemačkom vojniku koji se, kad je shvatio kakav je karakter rata u kojemu sudjeluje, priključio partizanima, a tada baš nije bilo uobičajeno o "Švabama" pisati na taj način; ili jedne scene iz filma "Pijanist" Romana Polanskog).

Sva ova sjećanja naviru dok suosjećam s Böllom; mogu samo zamisliti kako se on tada, po povratku iz rata, osjećao.

Ovih dana čitam najnoviju knjigu eseja Mirka Kovača *Elita gora od rulje*. Pisac se prisjeća Borgesa, koji kaže da "literatura jest jedna forma radosti". Čini se da bez tog dragocjenog čuvstva ne bismo mogli osjetiti niti iskusiti sve neizmjereno bogatstvo što nam ga književnost pruža. "Čitajući Knuta Hamsuna i radeći na izboru njegovih djela – piše Kovač – obuzimala me radost. Tu sam radost doživio kao neku vrstu autorskog sjedinjenja, jer književnost je nezamisliva bez tog 'estetskog' fenomena spajanja". Nešto slično sam osjetila prevodeći i priređujući za izdavanje poeziju dugog jednog nobelovca, velikog poljskog pisca Czesława Miłosza.

I ne spominjem Miłosza ovdje samo usporedbe radi; u njegovom životu i djelu ima mnogo toga što ga čini bliskim s Böllom, našim suvremenikom, na isti način na koji nam je suvremen svaki veliki umjetnik.